

Війни на славу та на погибель Речі Посполитої

Сімнадцяте століття в Ашпалі європейської історії увійшло не лише як доба пізнього Ренесансу й утвердження ренесансного гуманізму та зародження доби Розуму – Просвітництва. На жаль, цей проміжок історичного часу позначений й іншими, менш привабливими явищами і тенденціями: проявами небаченої досі ворожнечі, зятятості збройних конфліктів і довготривалих війн, з притаманними їм насильствами та руйнаціями. Достатньо буде згадати, що саме перша половина століття ознаменувалася вибухом, по-суті, першої загальноєвропейської, а отже (зважаючи на тогочасний стан справ) світової Тридцятилітньої війни. Війни, що палахкотіла на європейському континенті упродовж 1618–1648 років, втягуючи у свій вир майже всі європейські народи та країни – одних як своїх активних суб'єктів, інших як вартих співчуття об'єктів прикладання мілітарних зусиль їхніми більш агресивними сусідами.

Отож і немає нічого дивного в тому, що для значної частини істориків європейське сімнадцяте століття – це пасамперед «століття війни».

Так само, вочевидь, не має дивувати й те, що Україна в розпал загальноєвропейського збройного протистояння, на жаль, не змогла стати таким собі відстороненим острівцем миру і благодаті. Навіть попри те, що на той час її землі входили до складу Речі Посполитої, яка воліла активно не втручатися в події цієї тридцятилітньої європейської колотнечі, зберігаючи напоказ нейтралітет, волонтери з України воюють як на боці католиків, так і перебувають у таборі їхніх опонентів. У

той же час активність дипломатії як одних, так і других розхитує спокій тієї частини українського суспільства, яка за своїм народженням і лицарським статусом була зобов'язана поклонятися богу війни – шляхти й козацтва. А чи варто говорити про те, що така страхітлива загальноєвропейська війна руйнувала звичні сприйняття цін людського життя, деформувала світоглядні уявлення про добро, зло, можливість і доцільність застосування насильства як способу аргументації своєї правоти?

На такому, аж вельми не толерантному, загальноєвропейському тлі, ясна річ, ще більше радикалізуються внутрішні конфлікти і суперечності, що здавна збурювали пристрасті в державі. Передовсім це виливалося в ескалацію протистояння персважної більшості українського козацтва та коронної влади Речі Посполитої, а також місцевої, «кресової» шляхти. Пропозиції далекоглядних державних мужів як з

▲ Мапа Європи початку XVII ст.

одного, так і з другого боку, щодо пошуку для козацтва легального місця захисника річпосполитських цінностей, як правило, доходять до ширшого загалу політичної еліти держави лише у найбільш критичні для республіки часи, коли козацька допомога справді стає життєво важливою. Утім, уже наступного мирного ранку про почуті напередодні резони намагаються якнайшвидше забути, піклуючись переважно про власний особистий чи становий інтерес. А ось заходи влади по перетягуванню на свій бік дуже незначної верстви схильної до компромісу козацької аристократії, зазвичай, приносять зворотній до очікуваного результат, часто-густо нищачи навіть ті слабкі паростки порозуміння, що перед тим з неймовірними труднощами вдавалося виплекати.

І чим більше проблеми свідомо задавнювалися, тим різкішими і потужнішими ставали відповіді на них козацької з боку стихії, що упродовж усієї першої половини XVII ст. невпинно зростала чисельно, і так само невпинно радикалізувала свої вимоги до влади. Трагічно переконливими підтвердженнями цьому якраз і стали козацькі війни, що не один раз боляче струсонули Річ Посполиту в 1620–1630-х роках.

Особливого драматизму в розвиток і так складних стосунків козацтва та держави додавала невірність проблеми міжконфесійних взаємин, передовсім небажання королівської влади задовольнити хоч би мінімальні вимоги «катакомбної» за своїм статусом православної Церкви України-Русі. Церкви, для якої на певному етапі підтримка козацтва стала чи не єдиною можливим способом виживання. А ось наскільки може

▲ Привітання степу. Художник Юзеф Брандт

бути небезпечним залучення потужної військової сили до розв'язання телеологічних суперечок – дуже скоро усвідомили не лише опоненти православної громади, що перед тим так відверто нехтували її інтересами, а й вище православне духовенство, що активно працювало якраз над тим, аби перетворити козацтво на активного суб'єкта міжконфесійних взаємин.

Утім, ведучи мову про ескалацію протиріч у стосунках козацтва та влади, було б несправедливо зводити всю гаму їхніх взаємовідносин лише до конфронтаційного зрізу. Адже упродовж 1618–1638 років, тобто в часи, історичному розгляду яких і присвячується ця книга, українське козацтво – як би це не патетично звучало – в битві під Хотиним восени 1621 року своїми грудьми і серцями оборонило Річ Посполиту та християнську Європу від наступу Османів. Перед тим, у 1618, допомагало королеви Владиславу в його спробах оволодіти царським тронном. Згодом – успішно воювало на боці короля на Балтиці, під Смоленськом, надавало допомогу коронним військам у відбитті набігів татарських орд і чамбулів.

Так чого, все ж таки, було в цей час більше: війн козацтва на славу чи – на погибель Речі Посполитої? Чому силу, здатну ефективно обороняти державу, було виштовхнуто на стежку війни супроти цієї самої держави? І чи лише держава в цьому винна? Чи було в самому козацькому середовищі в достатній кількості не лише свавільців і паліїв, а й справді державних мужів, для котрих і козацька спільнота, і Річ Посполита в однаковій мірі були органічно своїми? Це, власне, і є ті питання, що формують інтригу сюжету даної книги.

▲ Зображення польського герба на надгробку Зигмунта Августа. Кафедральний собор на Вавелю. Краків

Віктор Горобець

Шукаючи королевичу царства, а собі слави

Серйозні ускладнення взаємин Речі Посполитої з Османською імперією через морські походи запорожців на підвладні султану землі в середині 1610-х років змусили офіційну Варшаву докласти чимало зусиль для того, аби вкотре спробувати поставити козацьку стихію під свій жорсткий контроль. Водночас, зважаючи на розвиток стосунків королівської родини Ваз із Османами та російським керівництвом, у взаєминах з козацтвом екстремально важливим для коронної влади завданням було не перегнути палицю і не спровокувати повний вихід потужної козацької стихії з-під хоч би там якогось контролю офіційної Варшави. Адже в разі вибуху нової війни з Москвою чи Стамбулом військова допомога козацтва важила б дуже багато. Отож для короля Зигмунда III і його оточення у взаєминах з козацтвом потрібно було відшукати таке організаційне поєднання «батога» та «пряника», яке б дозволило у мирний час особливо не перейматися козацьким «самовільством» на кордонах держави, а у воєнний – міцно і, що важливо, недорого закрити ним ці самі кордони. Завдання, прямо скажемо, було не з легких. Єдине, що хоч трохи полегшувало його виконання, так це перебування на чолі козацтва Петра Конашевича-Сагайдачного, для котрого налагодження нормальних політичних стосунків з королівською владою виглядало важливою передумовою легітимізації становища козацтва у державі...

Вільшанська «Конституція» для Війська Запорозького

Офіційна Варшава курс на взяття козацтва під свій контроль і використання його потуги в якості підконтрольної королівській владі потужної військової одиниці означила вже в середині 1610-х років. Так, ще наприкінці 1614 року це нелегке завдання було доручено королівським комісарам на чолі з князем Ялупом Острозьким. Впливовому українському магнатові доручалося набрати на королівську службу тисячу козаків, котрі мали б отримувати за службу відповідну плату й матеріальне забезпечення, а за це – вірно служити монарху й шляхетській республіці, не чинячи місцевим властям і «кресовим» шляхтичам жодного непослуху чи прикrostей:

«Щоб Військо Запорозьке згідно давнього звичаю, як повелось за предків Його Королівської Милості, перебувало на традиційних місцях для попередження про небезпеку й оборону кордону від неприятеля Святого Христа; служило Речі Посполитій за платню, яку одержувало б від Його Королівської

◀ Монета
Стефана
Баторія
з Іданська
1579 року

▲ Князь Януш Острозький. Незвідомий художник

◀ П'ятнадцять дукатів Зигмунда III Вази 1617 року

Милості щорічно; мало старшого, призначеного від королівського імені гетьманом коронним, на місцях своїх старих мешкало, на волості не виходило, ексцесів і прикроців людям жодного стану не чинило.

Щорічно за це перебуваючи на королівській службі отримуватимуть 10 тисяч золотих і 700 поставів сукна, що їх видаватимуть на свята у Києві».

Мешкати реєстровці разом зі своїми сім'ями могли в королівських і приватних маєтностях лише з дозволу їхніх власників. Трахтемирівський монастир призначався козакам виключно в якості шпиталю для старих, хворих і скалічених війною козаків, котрі вже доживали свого віку. Суворо заборонялося проведення у Трахтемирові козацьких зібрань. Без дозволу короля не дозволялося приймати на Запорозькій Січі «людей свавільних», а також організовувати військові виправи на землі сусідніх володарів. Відсутнім у тексті проекту угоди виявилося і підтвердження права реєстровців на власне судочинство і землеволодіння.

Як бачимо, запропонований варіант виглядав відверто дискримінаційним у порівнянні з тими пра-

▲ Стефан Баторій, король польський і великий князь литовський. Художник Войцех Стефановський

вами і вольностями, що їх Стефан Баторій свого часу закріпив за Військом Запорозьким. А тому то й козацькі лідери не вельми поспішали приставати на запропоновані владою кондиції.

Комісари короля йти на поступки не мали ані повноважень, ані, вочевидь, і бажання, а відтак лише надали козакам на роздуми п'ять тижнів. А для того, аби спонукати опонентів до «правильних» думок і висновків, на Правобережжя для розквартирування було введено кватерне військо – «почавши від Києва аж до Черкас, як піхота, так і кіннота для більшого постраху при обговоренні козаками комісарської пропозиції».

Однак нова загроза війни з Османською Портою не дозволяла Варшаві аж надто гучно брязкати в Україні зброєю. А за відсутності такого супроводу – або, як говорили в середньовічні часи, *Ultimo ratio regnum* (останнього доказу королів) – козаки не пішли на поступки владі та зуміли уникнути укладення будь-яких не вигідних для своїх інтересів угод з королем.

▲ Королівська гвардія

▲ Повернення козаків. Художник Юзеф Брандт

Вкотре до цієї дражливої теми взяття козацтва під свій контроль і закріплення зобов'язань останнього перед республікою і королем на письмі влада Речі Посполитої повернулася у другій половині 1617 року, коли коронному гетьману Станіславу Жулкевському врешті-решт таки вдалося на певний час залагодити конфлікт з Османами, причому серед іншого й обіцянками взяти козацтво під жорсткий контроль влади. Так, у підписаному гетьманом з командувачем турецьким військом Іскандер пашою договорі вже першим пунктом значилося: «Розбійники козаки не мають виходити з Дніпра на море, в краях цісарських ніяких шкод не мають чинити...».

Інший спонукальний мотив для активізації зусиль коронної влади у справі налагодження контактів з козацтвом випливав з динаміки розвитку взаємин Речі Посполитої з Московією, що через брак коштів завмерла на декілька років. Вальний сейм 1616 року нарешті таки дозволив Зигмунду III продовжити війну з Російською державою. Щоправда, на її проведення було виділено просто таки мізерні, щоб не сказати-смішні, кошти. А відтак у короля з'являвся ще один вагомий аргумент на користь доцільності налагодження нормальних стосунків з Військом Запорозьким, жовнірські послуги якого коштували не надто дорого.

Зважаючи на нагальну потребу у швидкому підписанні домовленостей з козацтвом, коронний гетьман Станіслав Жулкевський підійшов до розв'язання справи з усією відповідальністю і наполегливістю. Вивільнені з походу після досягнення політичного компромісу з Османами кварцяні війська Корони Польської були спрямовані на Подніпров'я. Сюди ж

за наказом гетьмана стягнули свої надвірні хоругви князь Япуш Острозький, князь Юрій Збараський, воевода руський і староста чигиринський Ян Данилович.

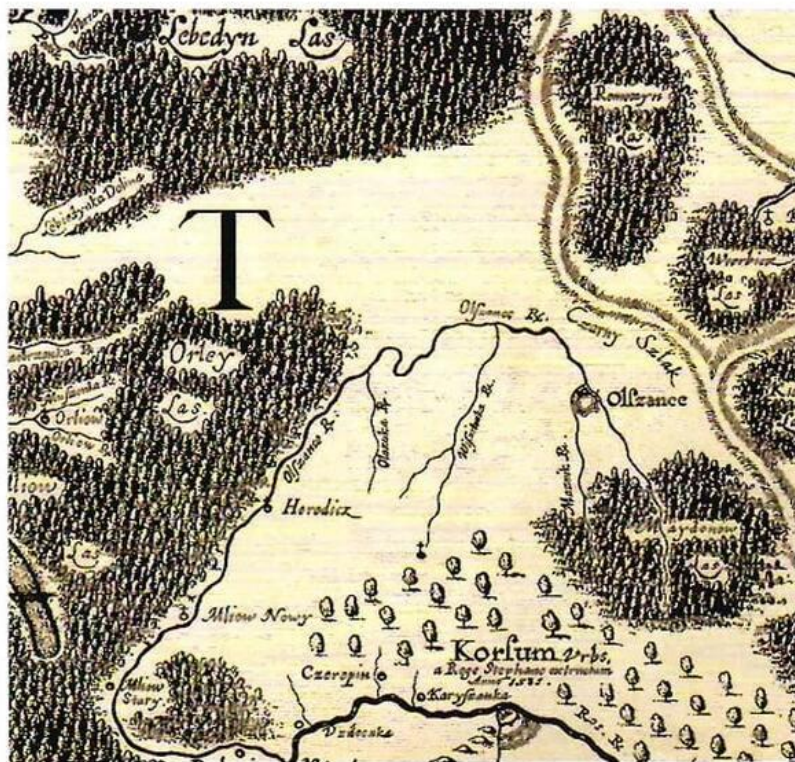
Зосереджені в Україні сили, зрозуміло, були покликані додати аргументам Станіслава Жулкевського «більшій доказовості».

▲ Шляхта польська

▲ Козак на коні. Художник Юзеф Брандт

▲ Вільшана на Генеральній мапі Гійома Левассера де Боплана. 1648 р.

Щоправда, не менш войовничі настрої запанували і в середовищі українського козацтва. Петро Конашевич-Сагайдачний, лідер статечного і помірковано налаштованого щодо можливостей порозуміння зі владою козацтва, на той час булаву втрачає і, на лихо Речі Посполитої, на його місце запорозькі обирають зверхника радикально налаштованої частини низовиків – Дмитра Барабаша. Отож й у відповідь на ультимативну вимогу Жулківського козацьким комісарам негайно прибути на переговори до його табору – назустріч коронному гетьману вирушило... все Військо Запорозьке.

У середині жовтня неподалік Білої Церкви сторони почали зближуватись і, здавалось, що й цього разу «нової Солониці» уникнути не пощастить. Утім, ще перебуваючи на марші Жулківський адресував козакам «дуже гладкий і людяний лист». А після того, як і у Війську Запорозькому гору взяла поміркована течія й гетьманська булава знову повернулася до Конашевича-Сагайдачного, до кровопролиття справа, на щастя, не дійшла. Існуючі суперечності та давні образи вкотре спробували зняти за столом переговорів.

Коронний гетьман був уповноважений королем вести переговори з Військом Запорозьким на підставі вже згадуваного вище варіанту 1614 року. Однак до нього місцями було внесено такі зміни і доповнення, що документ виглядав ще більш неприхильно до козаків, аніж його і так доволі жорсткий прототип. Зокрема, за версією 1617 року, всі ті козаки, які не

попадали до тисячного реєстру, повинні були зректися будь-яких претензій на козацькі права й повернутися до попереднього соціального становища. «Свавільники», що вчасно не зроблять цього, мали каратися на горло. На Дніпровський Низ, де мешкали запорозькі лицарі, всілякі припаси могли надходити лише з відома і з дозволу київського воєводи та черкаського старости.

Зрозуміло, що, коли козацька делегація прибула до табору гетьмана Жулківського, закладеного в урочищі Суха Вільшана (неподалік Таращі), й ознайомилась із запропонованим варіантом, її здивуванню, а по тому й обуренню не було меж.

Нерсальність виконання викладених на письмі вимог, зважаючи на відомобілізованість козацького війська (кількість якого урядові експерти оцінювали аж у 40 тисяч!), добре усвідомлював і сам Станіслав Жулківський. А тому Вільшанські перемовини завершилися укладен-